

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ МОВНОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ

SOME ISSUES OF A LEGAL STATUS OF THE LANGUAGE OMBUDSMAN IN UKRAINE

Коваль Т.В., к.і.н.,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті висвітлено окремі питання правового статусу Уповноваженого із захисту державної мови (мовного омбудсмена). На основі аналізу нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», встановлено, що мовний омбудсмен діє в системі органів виконавчої влади України. Він є посадовою особою, яка призначається і звільняється з посади Кабінетом Міністрів України. Водночас Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб.

Автором проаналізовано критерії (цензи) до кандидатури на посаду мовного омбудсмена. Вказано, що в цілому вони подібні до загальноприйнятих, хоча є й особливості. Наприклад, мовний ценз для Уповноваженого передбачає володіння не лише державною, а й англійською (не просто іноземною) мовою, а ценз осілості взагалі відсутній. Окремо розкрито вимоги щодо несумісності з вказаною посадою. Охарактеризовано процедуру призначення на посаду Уповноваженого, яка складається з двох основних етапів: вибір та подання кандидатур до Кабінету Міністрів України та розгляд кандидатур і призначення мовного омбудсмена. Встановлено коло суб'єктів, які мають право подавати відповідні кандидатури до уряду.

Розкрито завдання та повноваження мовного омбудсмена. Так, до його завдань належить захист української мови як державної, захист права громадян на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою. Вказано, що для реалізації завдань мовний омбудсмен наділений як правозахисними, так і контрольно-наглядними повноваженнями (за явною перевагою останніх). Це, зокрема, контроль органів державної влади, розгляд скарг, складання протоколів та стягнення штрафів. Окрему увагу приділено допоміжній структурі Уповноваженого – секретаріату.

Ключові слова: спеціалізований омбудсмен, мовне питання, Уповноважений із захисту державної мови, мовний омбудсмен, захист української мови, захист права на отримання інформації державною мовою.

The article covers some issues of a legal status of the Commissioner for the Protection of the State Language (language ombudsman). Based on the analysis of normative legal acts, in particular the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language", the study found that the language ombudsman operates in the system of executive bodies of Ukraine. He is an official who is appointed and dismissed by the Cabinet of Ministers of Ukraine. At the same time, the Commissioner performs his duties independently of other state bodies and officials.

The author analyzes the criteria (qualifications) for the candidate for the position of the language ombudsman. It is mentioned that in general they are similar with the commonly accepted, although there are some specificities. For example, the language qualification for the Commissioner requires good command not only of state, but also of English (not just foreign) languages, and there is no residency requirement at all. The requirements for incompatibility are also disclosed in a paper. The procedure of appointment to the position of the Commissioner is described. It consists of two main stages: selection and submission of applicants to the Cabinet of Ministers of Ukraine and consideration and appointment of the language ombudsman.

The tasks and powers of the language ombudsman are described. His tasks include the protection of the Ukrainian language as the state language, the protection of the right of citizens to receive information and services in the state language in the spheres of public life, etc. It is set out that the language ombudsman has human rights mandate and control powers (with the obvious advantage of the latter). These include the control of public authorities, the handling of complaints, the drawing up of reports and the collection of fines. Special attention is paid to the support service of the Commissioner – the Secretariat.

Key words: specialized ombudsman, language issue, Commissioner for the Protection of the State Language, language ombudsman, protection of the Ukrainian language, protection of the right to receive information in the state language.

Інститут спеціалізованого омбудсмена в Україні розвивається надзвичайно стрімкими темпами. Кожного року в структурі органів виконавчої влади, офісу Президента України з'являються посади нових уповноважених, покликаних захищати права і свободи населення. Як правило, їхня діяльність пов'язана з певною соціальною групою, якою вони опікуються (діти, особи з інвалідністю, учасники бойових дій та ін.), або певною сферою суспільного життя – освітою, підприємництвом, волонтерством, а також мовою та мовною політикою. Саме сприяння функціонуванню української мови як державної у сферах суспільного життя, визначених відповідним законом, є метою діяльності Уповноваженого із захисту державної мови (мовного омбудсмена), посаду якого було запроваджено 25 квітня 2019 р.

Упродовж року ця «абсолютно нова інституція, якої не було в історії України», переживала не найкращі часи. Так, 27 листопада 2019 р. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) призначив першого в історії України мовного омбудсмена – Тетяну Монахову [1], а вже 6 травня 2020 р. видав розпорядження про її звільнення [2]. Його ініціатором виступила сама Уповноважена, відзначивши, що протягом усього терміну її роботи так і не було вирішено питання належного фінансування. Ситуація усклад-

нилася й тим, що 27 травня 2020 р. (після спливу шести місяців із дня призначення омбудсмена) мали запрацювати положення щодо його окремих повноважень. Зрештою, 8 липня 2020 р., після численних обговорень було призначено нового Уповноваженого – Тараса Кременя [3].

Мусимо констатувати, що діяльність мовного омбудсмена в силу різних причин є предметом політичних спекуляцій, а інколи й відвертого популізму. Зрозуміло, що надмірна чутливість українського суспільства до мовного питання активно використовується національним політикумом залежно від партійної ідеології, етапів виборчого процесу, міжнародної ситуації тощо. На нашу думку, подібні дискусії слід перенести з політичної в наукову площину, тим паче, що особливості функціонування спеціалізованих омбудсменів традиційно привертають увагу широкого кола дослідників. Різні аспекти їх правового статусу вивчали Л. Голяк, К. Закоморна, В. Закриницька, Н. Коломоєць, Л. Корчевна, А. Левенець, Н. Лєсько, О. Марцеляк, Ю. Палєєва, А. Сирота, І. Хомишин, Ю. Шешученко та ін. Втім, робіт, присвячених омбудсменам з мови та мовної політики, дуже мало, тому звернення до вибраної теми вбачається вельми доцільним.

Очевидно, що обсяг статті дозволяє розкрити лише окремі питання правового статусу мовного омбудсмена,

зокрема порядок його призначення (кваліфікаційні вимоги (цензи), подання та розгляд відповідних кандидатур), завдання та повноваження, організацію діяльності, підстави припинення повноважень (у тому числі й дострокового) тощо. Вказане вище є і метою нашого дослідження.

Правовий статус мовного омбудсмена і порядок здійснення ним повноважень визначено Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. [4], а також Постановами КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії Уповноваженого із захисту державної мови з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування» від 21 серпня 2019 р. [5], «Деякі питання Уповноваженого із захисту державної мови» від 25 червня 2020 р. [6] тощо.

Уповноважений із захисту державної мови діє в системі органів виконавчої влади України (як і, наприклад, освітній омбудсмен). Він є посадовою особою, яку призначає і звільняє з посади КМУ. Водночас у законі вказано, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Вказане положення повністю ідентичне з ч. 2. ст. 4 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [7]. Для прикладу, нормативно-правові акти, що регламентують діяльність освітнього омбудсмена, не містять жодних згадок про його самостійність і незалежність [8]. Термін повноважень мовного омбудсмена становить п'ять років. Одна і та ж сама особа може бути призначена на цю посаду повторно, але не може обіймати її втретє (тобто максимальний термін роботи становить 10 років).

Законодавець передбачив низку критеріїв (цензів) до кандидатури на посаду Уповноваженого. До них, зокрема, належать: 1) громадянство України (ценз громадянства); 2) досягнення 35-річного віку на день подання кандидатури (віковий ценз); 3) вища освіта (освітній ценз); 4) володіння державною та англійською мовами (мовний ценз); 5) досвід правозахисної діяльності або досвід діяльності із захисту державної мови; 6) здатність за своїми діловими і моральними якостями, освітнім і професійним рівнями виконувати відповідні посадові обов'язки [4].

Зауважимо, що в переліку вимог відсутній ценз осілості (на противагу освітньому омбудсмену, який має проживати в Україні останні п'ять років), а також не визначений мінімальний термін правозахисної діяльності або діяльності із захисту державної мови (вже загаданий освітній омбудсмен повинен мати досвід роботи у сфері освіти або науки не менше п'яти років) [8]. Натомість наявна вимога щодо володіння не лише державною, а й англійською (не просто іноземною) мовою. Цікаво, що згідно із Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи (не лише англійською), є обов'язковою вимогою лише для осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А» [9]. Нагадаємо, що відповідно до закону мовний омбудсмен не є державним службовцем (ч. 13 ст. 50).

У законі також наведено перелік підстав, за яких особу не може бути рекомендовано на посаду Уповноваженого: 1) притягнення до відповідальності за порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; 2) участь у спробах запровадження офіційної багатомовності всупереч Конституції України і встановленій конституційній процедурі. Водночас вимоги щодо відсутності судимості, обмеження в дієздатності або недієздатності кандидата, очевидно, сприймаються як належне, а тому не вказані.

Окрім того, згідно із законом мовний омбудсмен не може мати представницького мандата; займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі

спорту); входити до складу органу управління чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку; бути членом політичної партії, тобто повинен бути політично нейтральною особою [4].

Наявність указаних вимог до кандидатури на посаду мовного омбудсмена вигідно відрізняє його від уповноваженого Президента України, критерії щодо обрання яких практично відсутні. Так, лише в Положенні про повноваження Уповноваженого Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ вказано, що на посаду, як правило, призначається військовослужбовець СБУ, який має досвід практичної роботи не менш як десять років [10]. Більше за те, особливий порядок призначення на посаду, заборона належати до політичних партій, мати представницький мандат тощо є важливою гарантією забезпечення незалежності Уповноваженого.

Процедура призначення на посаду мовного омбудсмена складається з двох основних етапів: 1) вибір та подання кандидатур до КМУ; 2) їх розгляд в уряді та призначення ним Уповноваженого. Кандидатури на посаду мовного омбудсмена подають три суб'єкти – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, керівник центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику (Міністерство юстиції України) та керівник центрального органу виконавчої влади у сфері державної мовної політики (Міністерство культури та інформаційної політики України). Кожен із суб'єктів пропонує уряді по одній кандидатурі. Наприклад, згідно з Положенням про проведення відкритого конкурсу з добору кандидатури на посаду Уповноваженого із захисту державної мови для подання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини до КМУ, затвердженим наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 8 серпня 2019 р., конкурс включає декілька етапів, зокрема: прийняття та оприлюднення рішення про оголошення конкурсу; прийняття документів від осіб, які виявили бажання взяти участь у конкурсі; попередній розгляд поданих документів на відповідність установленим законом вимогам; розгляд мотиваційного листа та проведення співбесіди з кандидатами; ухвалення рішення про визнання кандидатури, яка набрала більшу кількість голосів членів конкурсної комісії, переможцем конкурсу; оприлюднення результатів конкурсу [11].

Подання кандидатур закінчується за три місяці, що передують закінченню строку повноважень, на який було призначено Уповноваженого. У разі дострокового припинення повноважень Уповноваженого кандидатури подаються впродовж 30 днів із дня дострокового припинення [4].

Рішення щодо призначення на посаду Уповноваженого приймається КМУ протягом одного засідання. Перед розглядом кожний із кандидатів на посаду Уповноваженого має право виступити перед членами уряду. Втім, під час обговорення та голосування вони вже не можуть бути присутніми. КМУ ухвалює рішення стосовно призначення на посаду Уповноваженого відкритим голосуванням членів уряду особисто. На посаду Уповноваженого призначається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів.

У законодавстві міститься перелік випадків дострокового припинення повноваження мовного омбудсмена, які в цілому відповідають загальній практиці. Це, зокрема: 1) подання ним особистої заяви про складення повноважень; 2) наявності медичного висновку про неможливість виконувати обов'язки за станом здоров'я; 3) порушення ним вимог щодо несумісності; 4) притягнення його до відповідальності за порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; 5) його участі у спробах запровадження офіційної багатомовності всупереч Конституції України і встановленій конституційній процедурі; 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 7) припинення

ним громадянства України; 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; 9) його смерті [4].

Відповідно до закону (ч. 2 ст. 49) Уповноважений має такі завдання: захист української мови як державної та захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених законом, на всій території України й усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою.

Для реалізації вказаних завдань мовний омбудсмен наділений як правозахисними, так і контрольно-наглядовими повноваженнями (за явною перевагою останніх). До них, зокрема, належать: подання КМУ пропозицій щодо забезпечення ефективної реалізації державної політики, спрямованої на захист державної мови, всебічний розвиток і функціонування державної мови у сферах суспільного життя, визначених законом, на всій території України, сприяння задоволенню мовних потреб українців, які проживають за межами України; забезпечення моніторингу виконання законодавства про державну мову, державних цільових програм забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної; розгляд скарг фізичних і юридичних осіб на дії та бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій всіх форм власності, інших юридичних і фізичних осіб щодо дотримання вимог законодавства про державну мову; спрямування до Комісії з питань вищого корпусу державної служби, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій подання про проведення службових розслідувань, а також притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб, винних у порушенні законодавства про державну мову, що є обов'язковими до розгляду; складання протоколів та застосування стягнень у випадках, встановлених законом; здійснення контролю за виконанням повноважень його представниками; затвердження форми акту про результати здійснення контролю за застосуванням державної мови, а також форми відповідних протоколу та постанови [4].

Законом розмежовано повноваження мовного омбудсмена у сфері захисту державної мови та захисту прав людини щодо застосування державної мови. Так, з метою захисту державної мови від публічного приниження чи зневажання, від навмисного спотворення державної мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисного застосування її з порушенням стандартів державної мови, а також від нехтування вимогами обов'язкового застосування державної мови, визначеними законом, Уповноважений: 1) здійснює державний контроль за застосуванням державної мови органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної і комунальної форм власності, їхніми посадовими та службовими особами, а також громадськими об'єднаннями, політичними партіями та іншими юридичними особами, їхніми посадовими особами; 2) надає висновки і рекомендації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим та органам місцевого самоврядування в Україні щодо застосування української мови як державної в їхній діяльності; 3) оприлюднює висновки про ознаки публічного приниження чи зневажання державної мови в публічних виступах посадових осіб органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в Україні, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності, громадських об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб, а також посадових осіб іноземних держав; 4) подає пропозиції Кабінету Міні-

стрів України щодо внесення змін до законодавства щодо захисту державної мови.

Для здійснення вказаних повноважень мовний омбудсмен за потреби може залучати працівників Національної поліції, центрального органу виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту прав споживачів, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, працівників місцевих державних адміністрацій, інших органів державної влади [4].

З метою захисту прав людини щодо застосування державної мови кожна особа може звернутися до Уповноваженого зі скаргою про порушення вимог закону та щодо усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою. Йдеться, зокрема, про оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної та комунальної форм власності, їхніх посадових і службових осіб та працівників. Відповідний механізм визначено у ст. ст. 54 і 55 закону. Окрім того, Уповноважений здійснює державний контроль за застосуванням державної мови.

Слід вказати, що контрольно-наглядові повноваження омбудсмена неоднозначно сприймаються суспільством, у тому числі й міжнародними інстанціями. Так, у висновку Венеціанської комісії щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 6 грудня 2019 р. йдеться про те, що попри очевидну виправданість моніторингу дотримання положень закону, окремі повноваження «перероджуються в засоби контролю внутрішнього життя політичних партій та інших юридичних осіб, які піднімають питання щодо їх відповідності ст. 11 Європейської конвенції з прав людини про свободу асоціації» [12].

Порядок взаємодії Уповноваженого із захисту державної мови з органами державної влади, органами влади АР Крим, органами місцевого самоврядування затверджений Постановою КМУ від 21 серпня 2019 р. [5].

Необхідно згадати і про спеціальний допоміжний орган – секретаріат Уповноваженого, покликаний здійснювати організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Уповноваженого. Згідно із законом його структуру затверджує мовний омбудсмен, а штатний розпис та кошторис – керівник секретаріату за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної бюджетної політики (Міністерством фінансів України). Цікаво, що на відміну від Уповноваженого, керівник та працівники секретаріату є державними службовцями. Вони призначаються та звільняються з посади у порядку, передбаченому Законом України «Про державну службу». Відповідно до Постанови КМУ «Деякі питання Уповноваженого із захисту державної мови» секретаріат Уповноваженого є юридичною особою публічного права (до речі, ці зміни було внесено лише після звільнення Т. Монахової). Гранична чисельність його працівників становить 50 одиниць [6].

Втім, як і у випадку з освітнім омбудсменом, законодавством не передбачено наявності посади заступника (першого заступника) омбудсмена, запровадження якої доречно «хоча б у контексті пошуку відповіді на питання про те, хто буде виконувати відповідні обов'язки у період тимчасової відсутності омбудсмена» [13, с. 6]. Видається доцільним покласти їх на керівника секретаріату.

Про необхідність більш чіткого і виваженого підходу до функціонування секретаріату як невід'ємної частини забезпечення роботи мовного омбудсмена свідчить і подання законопроекту О.В. Савчук про внесення змін до статті 52 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо секре-

таріату Уповноваженого із захисту державної мови від 6 травня 2020 р. [14].

Важливо, що законом передбачено контроль за діяльністю самого Уповноваженого. Так, Уповноважений щороку готує і не пізніше 1 травня року, наступного за звітним, подає КМУ та представляє громадськості річний публічний звіт про свою діяльність і про стан дотримання закону разом із висновками та рекомендаціями Рахункової палати, наданими за результатами здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) діяльності Уповноваженого, та інформацією про стан виконання відповідних рекомендацій. Одночасно з поданням річного звіту Уповноважений розміщує його на своєму офіційному веб-сайті для відкритого доступу [4].

У підсумку відзначимо, що Уповноважений із захисту державної мови є дійсно новою інституцією для України.

Попри різне, часом діаметрально протилежне ставлення до нього (в тому числі й наукової спільноти), сьогодні він є частиною правозахисного механізму держави. Разом з освітнім омбудсменом, урядовим Уповноваженим з прав осіб з інвалідністю він діє в системі органів виконавчої влади. Законом встановлено систему вимог (цензів), яким має відповідати претендент на посаду мовного омбудсмена, порядок призначення його на посаду, вимоги щодо несумісності, підстави звільнення тощо. Слід вказати, що пріоритетним завданням Уповноваженого є захист не лише права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених законом, а й захист української мови як державної. Для виконання вказаних завдань мовний омбудсмен наділений низкою повноважень, серед яких переважають контрольні-наглядові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про призначення Монахової Т.В. Уповноваженим із захисту державної мови : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2020 р. № 1136-2019 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-priznachennya-monahovoyi-t-v-u-a1136r> (дата звернення: 20.07.2020).
2. Про звільнення Монахової Т.В. з посади Уповноваженого із захисту державної мови : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.05.2020 р. № 491-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zvilnennya-monahovoyi-t-v-z-pos-a491r> (дата звернення: 20.07.2020).
3. Про призначення Кременя Т.Д. Уповноваженим із захисту державної мови : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.07.2020 р. № 852-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-priznachennya-kremeniya-t-d-upovnovazhenim-iz-zahistu-derzhavnoyi-t80720> (дата звернення: 20.07.2020).
4. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 21.07.2020).
5. Про затвердження Порядку взаємодії Уповноваженого із захисту державної мови з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 819-2019-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2019-p> (дата звернення: 21.07.2020).
6. Деякі питання Уповноваженого із захисту державної мови : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2020-p#Text> (дата звернення: 21.07.2020).
7. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-vr#Text> (дата звернення: 21.07.2020).
8. Декі питання освітнього омбудсмена : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 р. № 491-2018-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-p#Text> (дата звернення: 21.07.2020).
9. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 21.07.2020).
10. Про повноваження та гарантії здійснення постійного контролю за діяльністю Служби безпеки України : Указ Президента України від 18.05.2007 р. № 427/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/427/2007#Text> (дата звернення: 21.07.2020).
11. Про проведення відкритого конкурсу з добору кандидатури на посаду Уповноваженого із захисту державної мови для подання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини до Кабінету Міністрів України : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 8 серпня 2019 р. № 75.15/19. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/ogoloshennya-pro-konkurs-z-doboru-kandidata-na-posadu-upovnovazhenogo-iz-zahistu-derzhavnoi-movi> (дата звернення: 21.07.2020).
12. Висновок щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», прийнятий Венеціанською Комісією на 121-ому пленарному засіданні (Венеція, 6-7 грудня 2019 р.). URL: <http://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2019/12/Висновок-венеціанської-комісії-960-2019.pdf> (дата звернення: 21.07.2020).
13. Рябовол Л.Т. Основи правового статусу освітнього омбудсмена. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Право.* 2019. Випуск 7. Кропивницький : ТОВ «ПолімедСервіс», 2019. С. 4–7.
14. Проект Закону про внесення змін до статті 52 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо секретаріату Уповноваженого із захисту державної мови від 06.05.2020 р. № 3441. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_1?id=&pf3511=68764 (дата звернення: 22.07.2020).